

Identificatie van Turkse migrantenjongeren in Nederland, Frankrijk en Duitsland

Evelyn Ersanilli*

Samenvatting

Critici van het Nederlandse multiculturele beleid beweren dat de ruimte voor culturele eigenheid de identificatie met Nederland in de weg staat. In dit artikel wordt gekeken in welke mate Turkse migrantenjongeren in Nederland, Frankrijk en Duitsland zich identificeren met Turken, moslims, hun woonplaats en hun woonland. Getoetst wordt of in Nederland de identificatie met het woonland lager is dan in Duitsland en Frankrijk, waar een ander beleid gevoerd is. Daarnaast wordt gekeken wat het effect van discriminatie en uitsluiting op identificatie is. Als gevoelens van uitsluiting leiden tot een hogere mate van identificatie met de eigen etnische groep en een lagere mate van identificatie met de omringende samenleving is sprake van een 'reactieve etniciteit'. De data in het artikel komen uit een telefonische enquête en diepte-interviews met jongeren tot 30 jaar. In Frankrijk en Nederland identificeren jongeren zich sterker met hun woonland dan in Duitsland. Er is geen verschil in de mate van identificatie met Turken. Discriminatie heeft een negatief effect op identificatie met het woonland, maar niet op identificatie met Turken. Ook de diepte-interviews laten zien dat gevoelens van uitsluiting leiden tot een lagere identificatie met het woonland. Ondanks het gebrek aan acceptatie voelt de meerderheid van de jongeren zich wel thuis in het woonland.

Inleiding

In het integratiedebat wordt van migranten steeds vaker gevraagd expliciet voor Nederland te kiezen. Loyaliteit aan en identificatie met Nederland worden als een wezenlijk onderdeel van integratie gezien (WRR, 2007). Onderzoek onder Rotterdamse jongeren van Turkse en Marokkaanse komaf liet echter zien dat een ruime meerderheid zich meer Turk of Marokkaan voelt dan

Nederlander (Phalet et al., 2000; Entzinger & Dourleijn, 2008). Identificatie past zo in het rijtje met terreinen waarop de integratie in Nederland achterblijft. Als reden voor falende integratie is gewezen op het integratiebeleid van de afgelopen decennia (zie bijv. Scheffer, 2000; Koopmans, 2002). Het Nederlandse multiculturele beleid zou te weinig nadruk leggen op integratie en te veel op het behoud van de eigen cultuur. Hierdoor zouden migranten en hun kinderen te weinig bij de samenleving betrokken zijn.

Sinds de eeuwwisseling woedt er een heftig debat hoe integratiebeleid opnieuw vormgegeven moet worden. Een aantal auteurs heeft gesuggereerd dat juist de harde toon van dit debat een negatief effect op integratie heeft (Duyvendak et al., 2008; Rosenmöller, 2004). Deze toon zou ervoor zorgen dat migranten zich niet (langer) thuis voelen in Nederland en zich van de samenleving afkeren.

In dit artikel kijk ik op basis van gegevens uit een telefonische enquête en diepte-interviews naar de identificatie van Turkse migrantenjongeren¹ en welke rol integratiebeleid en gevoelens van uitsluiting daarin spelen. Om meer zicht te krijgen op het effect van integratiebeleid wordt een vergelijking gemaakt tussen jongeren in Nederland, Frankrijk en Duitsland. Deze drie landen hebben de afgelopen decennia een verschillend integratiebeleid gevoerd. Om de effecten van een negatief discours te analyseren zijn jongeren in alle drie de landen gevraagd naar hun ervaringen met discriminatie en gevoelens van in- en uitsluiting.

Turken zijn de grootste migrantengroep in Europa. Dit maakt deze groep erg geschikt voor internationaal vergelijkend onderzoek. Vanaf eind jaren vijftig in de vorige eeuw zijn grote aantallen Turkse migranten naar West-Europa getrokken. Het begon als arbeidsmigratie, maar in de loop der jaren is het accent meer naar gezinsmigratie verschoven. Ook asiel was een belangrijke reden voor Turkse migratie naar Europa. Zowel Nederland, Frankrijk als Duitsland kent een grote Turkse gemeenschap. In Nederland en Frankrijk wonen ongeveer 350.000 mensen van Turkse komaf en in Duitsland ruim 2 miljoen.

In de volgende paragraaf worden de verschillen tussen de integratieregimes kort uiteengezet en wordt een verwachting uitgesproken over de invloed ervan op de mate van identificatie. Vervolgens wordt de theorie van 'reactieve etniciteit' besproken. Deze theorie voorspelt dat jongeren die met discriminatie en uitsluiting te maken krijgen, zich meer op de eigen etnische groep gaan richten en minder op de omringende samenleving. Na een korte uitleg over de dataset, richt de aandacht zich op de identificatie van de jongeren met Turken, de ontvangende samenleving, moslims en hun woonplaats.

Integratiebeleid

Er bestaan diverse typologieën van integratiebeleid (zie bijv. Castles, 1995; Rex, 1997; Entzinger, 2000). Deze typologieën kijken over het algemeen zowel naar de mate waarin migranten toegang tot burgerschapsrechten hebben als naar de ruimte voor culturele verschillen. Koopmans et al. (2005; zie ook

Koopmans & Statham, 2000) onderscheiden twee dimensies. De eerste dimensie, etnisch-‘civic’, beschrijft de mate waarin migranten aanspraak kunnen maken op dezelfde rechten als autochtonen en als onderdeel van de natie gezien worden. De tweede dimensie, monisme-pluralisme, beschrijft de mate waarin migranten culturele groepsrechten kunnen krijgen. Op basis van deze twee dimensies onderscheiden Koopmans et al. vier beleidstypen. *Multiculturalisme* combineert gemakkelijke toegang tot burgerschaprechten met ruimte voor culturele groepsrechten, *universalisme* kent eveneens gemakkelijke toegang tot burgerschapsrechten maar laat weinig ruimte voor groepsrechten, *assimilationisme* kenmerkt zich door zowel een moeilijke toegang tot burgerschapsrechten als groepsrechten en *segregationisme* kent een moeilijke toegang tot burgerschapsrechten maar wel groepsrechten.

Op basis van meer dan dertig beleidsindicatoren hebben Koopmans et al. (2005) het integratiebeleid in vijf Europese landen (Nederland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Groot-Brittannië) geïnventariseerd voor de jaren 1980, 1990 en 2002. Hieruit kwam naar voren dat het Nederlandse beleid het meest het multiculturalisme benadert, het Duitse het assimilationisme en het Franse het universalisme. Recentelijk is deze lijst met indicatoren uitgebreid en bijgewerkt tot 2007.² Hoewel het integratiedebat in Nederland de afgelopen zes jaar is verhard, is hiervan nog niet veel terug te zien in beleid (zie ook Koopmans, 2008). Het Nederlandse beleid kan nog steeds het best worden gekenschetst als multicultureel. Dit wil niet zeggen dat het beleid expliciet het behoud van migrantenculturen beoogt, maar dat er een hoge mate van accommodatie van minderheidsculturen is. Deels komt dit voort uit wetgeving uit de tijd van de verzuiling. Artikel 23 van de Grondwet biedt ruimte voor het oprichten van islamitische en hindoeïstische scholen en omroepen; leerlingen, docenten en ambtenaren (medewerkers van de rechtbank en geüniformeerde politie uitgezonderd) mogen een hoofddoek dragen en de landelijke overheid overlegt nog steeds met etnische zelforganisaties in het Landelijk Orgaan Minderheden (LOM). Het onderwijs in eigen taal en cultuur is weliswaar afgeschaft, maar nog onder minister Verdonk is het LOM uitgebreid met een inspraakorgaan voor Chinezen en is ook het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) geïnstalleerd.

Niet alleen kent Nederland ruimte voor culturele groepsrechten, het bood tot 2003 ook gemakkelijke toegang tot staatsburgerschap en relatief veel rechten voor niet-staatsburgers. Migrantjongeren die in Nederland geboren zijn, hebben een optierecht op de Nederlandse nationaliteit. Sinds 2003 is dit recht afhankelijk van een positief openbare orde-onderzoek, maar tot die tijd was dit recht onvoorwaardelijk. Mensen die via het optierecht de Nederlandse nationaliteit verkrijgen hoeven geen inburgeringsexamen te doen en hoeven bovendien geen afstand te doen van hun oorspronkelijke nationaliteit. Veel migrantjongeren maken geen gebruik van het optierecht, omdat ze de Nederlandse nationaliteit al als minderjarige verkregen, op het moment dat hun ouders naturaliseerden. De naturalisatie onder eerstegeneratie migranten is in Nederland relatief hoog, mede dankzij de tot 2003 soepele naturalisatieregels. Veel migrantjongeren hebben daarom ook de Nederlandse nationaliteit. Van de tweedegeneratie Turkse en Marokkaanse jongeren bezit meer

dan 85% de Nederlandse nationaliteit (CBS). Anderson stelde dat statistieken van belang zijn voor het verbeelden van de natie (1991). Hoewel het Nederlandse nationaliteitsbeleid inclusief is, wordt in de statistieken wel onderscheid naar verschillende groepen gemaakt. Bij een groot deel van de door het CBS verzamelde statistieken kan een onderscheid gemaakt worden naar 'niet-westerse allochtonen' en 'autochtonen' en vaak ook naar verschillende etnische groepen.

In tegenstelling tot in Nederland, is in Frankrijk juist weinig ruimte en aandacht voor cultuurverschillen. Zo zijn speciale openingstijden voor (moslim)vrouwen in openbare zwembaden niet mogelijk, omdat dit als discriminatie van mannen wordt gezien. Frankrijk is het enige Europese land dat middelbare scholieren verboden heeft om een hoofddoek of ander zichtbaar religieus symbool te dragen. Statistieken maken alleen onderscheid naar nationaliteit en bij uitzondering naar geboorteland. Het is bij wet verboden om etniciteit te registreren. Een recent initiatief om dit te veranderen, stuitte op veel weerstand (*Le Figaro*, 8 december 2008). Naast weinig ruimte voor culturele diversiteit, kenmerkt het Franse beleid zich door een inclusieve burgerschapsopvatting. In Frankrijk geboren migrantenjongeren krijgen op hun achttiende jaar automatische de Franse nationaliteit, tenzij ze daartegen bezwaar maken. Jongeren die niet in Frankrijk geboren zijn, kunnen tot hun achttiende jaar per declaratie Frans worden, als zij minstens vijf jaar op een Franse school hebben gezeten. Het behouden van de oorspronkelijke nationaliteit is in alle gevallen toegestaan. Met deze combinatie van gemakkelijke toegang tot burgerschapsrechten en beperkte ruimte voor culturele diversiteit benadert Frankrijk het meeste het universalistische model.

Het Duitse beleid, ten slotte, lijkt het meest op assimilationisme. Duitsland kent een relatief lange minimumverblijfsduur voor naturalisatie: acht jaar, vergeleken met vijf jaar in Nederland en Frankrijk. Ook is het opgeven van de oorspronkelijke nationaliteit verplicht. Van de in Duitsland geboren migrantenjongeren tussen de 20 en 35 jaar heeft slechts 43% een Duits paspoort (Mikrozensus, 2005). Sinds in 2000 de nieuwe nationaliteitswetgeving inging, krijgen in Duitsland geboren jongeren automatisch de Duitse nationaliteit. Voor hun 23ste moeten ze echter wel de nationaliteit van het herkomstland van hun ouders opgeven, anders verliezen zij de Duitse nationaliteit. Onderscheid in statistieken vindt over het algemeen op basis van nationaliteit plaats: 'Ausländer' tegenover Duitsers. Recentelijk zijn er ook diverse statistieken die wel op 'Migrationshintergrund' ofwel etnische afkomst, gebaseerd zijn, zoals de Mikrozensus.

Duitsland ziet zichzelf nadrukkelijk als een christelijk land waarin aan de islam geen gelijke rechten worden toegekend. Deze ongelijkheid tussen religies is bij wet geregeld. Religies die de status van *Körperschaften des öffentlichen Rechts* hebben (protestantisme, katholicisme, jodendom) hebben meer rechten dan religies die deze status niet hebben. In Duitsland is het leerlingen weliswaar toegestaan om een hoofddoek te dragen, maar voor docenten is het in diverse deelstaten verboden, terwijl nonnen wel in habijt les mogen geven. Ook de naturalisatieregels laten weinig ruimte voor migrantenculturen. Tot 2000 werd lidmaatschap van een etnische organisatie gezien als gebrek aan inte-

gratie en reden voor het afwijzen van een naturalisatieverzoek. In 2000 verviel deze eis, maar daarvoor is een naturalisatie-examen met strenge taaleisen in de plaats gekomen.

Critici van het Nederlandse beleid beweren dat de combinatie van ruimte voor culturele eigenheid en de afwezigheid van assimilatie-druk tot gebrekkige identificatie met het woonland leidt. Op basis hiervan verwacht ik dat jongeren in Nederland zich het minst met hun woonland identificeren. Van de drie landen is het Franse beleid het meest gericht op inclusie van migrantenjongeren en biedt weinig ruimte voor culturele eigenheid. Het zou daarom relatief de hoogste mate van identificatie met het woonland moeten bewerkstelligen. Het Duitse beleid biedt weinig mogelijkheden tot inclusie, maar biedt ook weinig ruimte voor culturele eigenheid. Daarom verwacht ik dat Duitsland een middenpositie zal innemen.

H1A – Jongeren in Frankrijk identificeren zich het meest met het woonland en jongeren in Nederland het minst.

Omdat de ruimte voor culturele eigenheid het grootst is in Nederland, verwacht ik voor identificatie met Turken het volgende:

H1B – Jongeren in Nederland identificeren zich meer met Turken dan jongeren in Frankrijk en Duitsland.

De impliciete aanname van critici van het multiculturalisme is dat er een zero-sum relatie bestaat tussen identificatie met het woonland en met de etnische groep. Identificatie met de ene groep gaat ten koste van identificatie met de andere groep. Ook deze aanname zal getest worden.

H1C – Er bestaat een negatieve relatie tussen etnische en woonlandidentificatie.

Reactieve etniciteit

Een alternatieve verklaring voor de lage identificatie van migrantenjongeren is dat deze niet zozeer beïnvloed is door het beleid van de afgelopen decennia als wel door het discours. Omdat je nu eindelijk kunt 'zeggen wat je denkt', zijn er in Nederland de laatste jaren veel boude uitspraken gedaan over migranten en hun cultuur. Niet iedereen vond deze verandering in het discours even bevrijdend. Er is een discussie ontstaan over de toon van het integratiedebat en de mogelijk negatieve effecten hiervan. De reacties op 11 september, de moord op Theo van Gogh en de opkomst van Pim Fortuyn zouden ertoe geleid hebben dat migranten en hun kinderen zich niet meer thuis voelen in de Nederlandse samenleving en zich terugtrekken in de eigen etnische groep. Het benadrukken van de eigen cultuur in reactie op een afwijzing door de dominante samenleving wordt 'reactieve etniciteit' genoemd (Verkuyten, 1999; Portes & Rumbaut, 2001).

In hun longitudinale onderzoek onder migrantenjongeren in Californië en

Florida zagen Portes en Rumbaut (2001) een toename van de identificatie met de eigen etnische groep ten koste van die met Amerika. Dit was deels een gevolg van de ervaringen van de jongeren met de Amerikaanse samenleving. Jongeren die veel discriminatie ervaren hadden, identificeerden zich vaker op basis van het herkomstland (van hun ouders) dan jongeren die niet of in mindere mate met discriminatie te maken hadden gehad. Ook onder jongeren die in Californië woonden, waar in die periode een heftig debat over Mexicaanse immigratie plaatsvond, was de identificatie met Amerika verzwakt. Verkuyten heeft in onderzoek onder zowel Surinaamse jongeren als Turken gevonden dat discriminatie leidt tot een sterkere identificatie met de eigen etnische groep en een zwakkere identificatie met Nederland (Verkuyten & Brug, 2002; Verkuyten, 2006).

Omdat ik alleen over cross-sectionele data beschik, kan ik niet bekijken of de negatieve wending van het discours ertoe heeft geleid dat jongeren zich de afgelopen jaren meer zijn gaan oriënteren op de etnische cultuur en minder op die van de omringende samenleving. Ook over landenverschillen kan ik geen voorspellingen doen bij gebrek aan data over verschillen in discours tussen Nederland, Frankrijk en Duitsland. Het bestaan van reactieve etniciteit wordt daarom niet op land- maar op individueel niveau getest. Gevoelens van uitsluiting kunnen zowel voortkomen uit de perceptie van de algehele houding van de ontvangende samenleving als uit persoonlijke ervaringen met discriminatie. Ik verwacht daarom het volgende:

H2 – Jongeren die zich meer gediscrimineerd en uitgesloten voelen, identificeren zich sterker met de etnische groep en minder met het woonland.

Data

De data waarop dit artikel gebaseerd is, zijn verzameld in het kader van een promotieonderzoek naar de integratie van Turkse migranten en hun kinderen in Nederland, Frankrijk en Duitsland. De steekproef bestond hoofdzakelijk uit telefoonnummers die verkregen waren via telefoonboeken.³ Ander onderzoek heeft reeds de bruikbaarheid van deze steekproefmethode voor onderzoek naar migranten aangetoond (Galonska et al., 2003; Granato, 1999; Humpert & Schneiderheinze, 2000; Salentin, 1999). Op basis van dertig veelvoorkomende Turkse naamstammen zijn willekeurig telefoonnummers uit drie online telefoonboeken getrokken.⁴ Het overgrote deel van deze nummers bleek inderdaad van huishoudens van Turkse komaf te zijn. Aanvullende eisen voor deelname aan het onderzoek waren dat de respondenten zelf of hun ouders of grootouders voor 1975 naar Nederland, Frankrijk of Duitsland waren gemigreerd en dat ze uit Zuid-Centraal of Oost-Centraal-Anatolië kwamen.⁵ Het doel van deze restricties is tot een zo goed mogelijk vergelijkbare steekproef te komen. Verstoring door verschillen tussen landen die het gevolg zijn van aankomstperiode en herkomstregio worden beperkt, waardoor verschillen veroorzaakt door beleid en discriminatie-ervaringen duidelijker naar voren kunnen komen. Door de aanvullende selectiecriteria vallen huwelijksmigran-

ten buiten de steekproef, in tegenstelling tot het onderzoek van Entzinger en Dourleijn (eerder in dit nummer). Jongeren die in Turkije geboren zijn vallen, in tegenstelling tot het onderzoek van Van der Welle en Mamadouh (eerder in dit nummer) wel binnen de steekproef.

Tussen november 2005 en juni 2007 zijn ruim 900 telefonische enquêtes afgenomen.⁶ De enquêtes zijn in alle landen door tweetalige enquêteurs afgenomen. De respondenten mochten kiezen in welke taal ze de vragen wilden beantwoorden. De analyses in dit artikel zijn alleen op de 345 respondenten van 30 jaar of jonger gebaseerd. De gemiddelde leeftijd van deze respondenten was in alle drie de landen 24. Een kwart is in Turkije geboren (de 1,5 generatie) en driekwart in het woonland (de tweede generatie). In Nederland heeft 97% van de respondenten de Nederlandse nationaliteit, in Frankrijk 84% de Franse en in Duitsland 41% de Duitse nationaliteit.

Om meer inzicht te krijgen in de mechanismen achter de in de enquêtedata gevonden verbanden, zijn in 2007 met een aantal van de respondenten aanvullend diepte-interviews gehouden. Onder de geïnterviewden waren 24 jongeren; 9 in Frankrijk (6 vrouwen, 3 mannen), 10 in Nederland (6 vrouwen, 4 mannen) en 5 in Duitsland (3 vrouwen, 2 mannen). Ten tijde van het interview was de gemiddelde leeftijd van deze jongeren 27 jaar. Verreweg de meeste jongeren (21) zijn in het woonland geboren. Alle Nederlandse respondenten hebben de Nederlandse nationaliteit, zeven Fransen hebben de Franse nationaliteit en één iemand had die aangevraagd. Van de Duitse respondenten hebben drie de Duitse nationaliteit.

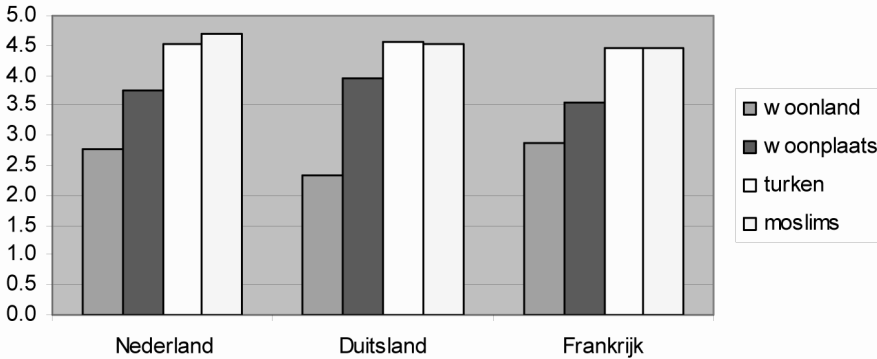
Identiteit

In zijn acculturatietheorie stelt Berry dat identificatie met de etnische groep en met het woonland elkaar niet hoeven uit te sluiten, maar het best als twee losse dimensies gezien kunnen worden (zie bijvoorbeeld Berry et al., 2006). Sommige migranten zullen voor een van beide identiteiten kiezen, andere voor beide. Dit is ook het uitgangspunt geweest bij het opstellen van de vragenlijst. In de telefonische enquête is de respondenten gevraagd naar hun identificatie met vier verschillende groepen: Turken, moslims, het woonland en de woonplaats. Respondenten werden niet tot een keuze gedwongen, maar in staat gesteld om aan te geven dat zij zich met meerdere groepen identificeren. Alleen met deze manier van vragen is het mogelijk om te testen of er een verband is tussen de verschillende identiteiten.

Voor identificatie met Turken, met Nederlanders/Fransen/Duitsers en met moslims kregen de respondenten drie stellingen voorgelegd; in hoeverre voelt u zich verbonden met [groep] / In hoeverre voelt u zich [groep] / In hoeverre bent u er trots op om [groepslid] te zijn. De respondenten konden antwoorden op een vijfpuntsschaal lopend van 1 'helemaal niet' tot 5 'helemaal'. De Cronbachs alpha voor identificatie met het woonland is 0,82, met Turken 0,64 en met moslims 0,77. Identificatie met de woonplaats werd met een vraag gemeten; 'In hoeverre voelt u zich [lid van woonplaats]?' Ook hier kon geantwoord worden op dezelfde vijfpuntsschaal.

Figuur 1 geeft de gemiddelden voor de identiteiten per land. In alle drie de landen is een vergelijkbaar patroon te zien. De moslimidentiteit en de Turkse identiteit zijn zeer sterk. De woonlandidentiteit is beduidend minder sterk, de gemiddelde score ligt in elk land zelfs onder het schaal midden van 3. Net als in de onderzoeken in Rotterdam en Amsterdam (zie eerder in dit nummer), neemt de woonplaatsidentiteit een middenpositie in.

Figuur 1. Gemiddelde score-identificatie van Turkse migrantenjongeren met woonland, woonplaats, Turken en moslims per land ($N = 318$).

Uit een multivariate analyse blijkt de identificatie met het woonland onder jongeren van de tweede generatie marginaal significant sterker dan onder jongeren die in Turkije geboren zijn ($p < 0,10$).⁷ Geboren zijn in het woonland zorgt dus voor een iets sterkere band met dat land. Er is geen verschil in woonlandidentificatie tussen lager en hoger opgeleiden. De identificatie met de woonplaats, Turken en moslims wordt noch door opleiding noch door generatie beïnvloed.

Hoewel in alle drie de landen dezelfde ordening van identiteiten te zien is, zijn er ook verschillen. In lijn met hypothese H1A is de woonlandidentificatie in Frankrijk sterker dan in Duitsland. Dit verschil blijft overeind in een multivariate analyse ($p < 0,01$). Tegen de verwachting in ligt de identificatie in Nederland op hetzelfde niveau als in Frankrijk. Ook deze bevinding blijft overeind in de multivariate analyse. De ruimte voor culturele diversiteit heeft dus niet tot een lagere identificatie geleid. De sterkere identificatie met de woonplaats in Duitsland die uit figuur 1 naar voren komt, verdwijnt in de multivariate analyse. Identificatie met de woonplaats compenseert dus niet voor de lagere identificatie met Duitsland.

In tegenstelling tot hypothese H1B, blijkt uit multivariate analyse geen significant landenverschil in de mate van identificatie met Turken. Ook in Frankrijk en Duitsland, waar het beleid minder ruimte biedt aan etnische diversiteit, blijft de Turkse identiteit onverminderd sterk. De mate van identificatie met moslims verschilt wel tussen de landen. Onder jongeren in Frankrijk is deze significant minder sterk dan onder jongeren in Nederland en Duitsland (beide $p < 0,05$). In Nederland is de moslimidentiteit sterker dan de Turkse identiteit. Ook Entzinger en Dourleijn vonden dat Turkse jongeren

in Rotterdam iets meer waarde hechten aan hun moslimidentiteit dan aan hun Turkse identiteit (Entzinger & Dourleijn, 2008: 95). Het verschil tussen Nederland en Frankrijk lijkt een logisch gevolg van de grotere ruimte die in Nederland aan de islam geboden wordt. Nederland biedt echter ook meer ruimte voor de islam dan Duitsland. Waarom jongeren zich in deze twee landen toch even sterk met de islam identificeren, vraagt om nader onderzoek.

De aanname dat er een negatieve samenhang bestaat tussen identificatie met Turken en met het woonland (H1C), wordt alleen voor Frankrijk bevestigd. Dit verband blijft overeind in een multivariate analyse ($p < 0,05$). Het bestaan van een zero-sum relatie tussen etnische en woonlandidentiteit, lijkt beïnvloed door het integratiebeleid. Jongeren die zich meer met Frankrijk identificeren, identificeren zich minder met Turken. Dit sluit aan bij het universalistische beleid in Frankrijk waarin weinig ruimte is voor particularistische identiteiten. Het gebrek aan samenhang in Nederland past bij een multicultureel model waarin groepsidentiteit niet als conflicterend met integratie wordt gezien. Eerder onderzoek in Nederland heeft overigens wel een significant negatieve samenhang gevonden (Verkuyten, 2006). In dit onderzoek waren echter mensen tot 55 jaar betrokken. Mogelijk is het combineren van identiteiten voor jongeren gemakkelijker dan voor ouderen. Waarom het verband ook in Duitsland niet significant is, is wederom niet eenvoudig aan de hand van het beleidsmodel te verklaren.

Jongeren die zich meer met Turken identificeren, identificeren zich ook meer met moslims. Deze samenhang is in alle drie de landen significant ($p < 0,01$). In de diepte-interviews noemden jongeren religie vaak als een wezenlijk onderdeel van de Turkse cultuur en een belangrijk verschilpunt tussen de Turkse cultuur en die van hun woonland.

In Frankrijk is er een significant negatieve samenhang tussen moslimidentificatie en identificatie met het woonland ($p < 0,01$). Hoe sterker jongeren zich met Frankrijk identificeren, des te minder identificeren ze zich met moslims. Dit sluit aan op het zelfbeeld van Frankrijk als seculiere natie. In Nederland en Duitsland is het verband tussen moslim- en woonlandidentificatie niet significant. In Nederland past dit binnen de ruimte die in het publieke domein aan religie geboden wordt. In Duitsland is dit echter opmerkelijk, omdat, zoals eerder aangegeven, de islam een achtergestelde positie inneemt.

Gebrek aan acceptatie

Om te kijken welke rol acceptatie door de omringende samenleving speelt, is de respondenten gevraagd hoe vaak ze discriminatie ervaren hebben vanwege hun afkomst of religie. De antwoordschaal loopt van 1 'nooit' tot 5 'altijd'. Daarnaast is gevraagd in hoeverre de respondenten van mening zijn dat mensen in hun woonland 'openstaan voor andere culturen' en in hoeverre zij door Nederlanders, Fransen of Duitsers als Turk dan wel als Nederlander/Fransman/Duitsers gezien worden. Voor deze vragen kon geantwoord worden op een vijfpuntsschaal van 1 'helemaal niet' tot 5 'helemaal'.

De scores per land staan in tabel 1. In alle drie de landen geven de jongeren aan af en toe met discriminatie te maken te hebben. De tabel laat zien dat Duitse jongeren zich het vaakst gediscrimineerd voelden. In een multivariate analyse blijft het verschil met Nederland overeind ($p < 0,05$). Het verschil met Frankrijk is ook marginaal significant ($p < 0,10$). Hoger opgeleiden voelen zich significant minder vaak gediscrimineerd dan lager opgeleiden ($p < 0,05$). Dit is in tegenspraak met eerder onderzoek in Nederland waarin hoger opgeleiden juist meer discriminatie rapporteerden (SCP, 2007). De Rotterdamse onderzoeken laten een wisselend beeld zien (Entzinger & Dourleijn, 2008: 80).

Uit de multivariate analyse blijkt geen landenverschil in de waargenomen openheid. In alle landen zien jongeren de samenleving als even open naar andere culturen. Opvallend genoeg zijn het de hoger opgeleiden die de samenleving als significant minder open ervaren ($p < 0,05$). Deze bevinding is in lijn met die van Entzinger en Dourleijn (2008) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (2007). Het SCP verklaart dit doordat hoger opgeleiden ‘meer in aanraking komen met het politieke debat over de alloctonenproblematiek en in hun eigen leven meer weerstanden ervaren’ (2007: 24).

Tabel 1. Gemiddelde score openheid en discriminatie-ervaringen per land (SD).

	Nederland	Duitsland	Frankrijk
ervaren discriminatie	2,22	2,65	2,42
open voor andere culturen	3,14	2,89	2,95
gezien als Turk	3,88	3,88	3,75
gezien als Nederlander/Fransman/Duitser	2,51	2,07	2,92
N	97	83	165

De tweede generatie vindt dat zij minder als Turk wordt gezien dan de in Turkije geboren jongeren ($p < 0,05$). Opleiding speelt hierbij geen rol. De mate waarin jongeren voelen dat zij als Turk worden gezien, is in alle drie de landen vrijwel gelijk. Multivariate analyse laat dan ook geen significante landenverschillen zien. Het verschil in beleid is niet terug te zien in de ervaring van jongeren. Mogelijk is dat doordat de beleidsopvatting (ontkenning van verschil in Frankrijk) niet door de hele bevolking gedeeld wordt. De mate waarin de respondenten zich als Nederlander/Fransman/Duitser gezien voelen, verschilt echter wel significant tussen de landen. In Frankrijk voelen de jongeren zich meer als lid van de natie gezien dan in Duitsland ($p < 0,001$) en Nederland ($p < 0,05$). Jongeren in Nederland voelen zich marginaal meer als lid van de natie gezien dan in Duitsland ($p < 0,10$). Opleiding en generatie spelen geen significante rol.

De volgende vraag is welk effect deze gevoelens van in- en uitsluiting op identificatie hebben. Om dat te bepalen zijn alle vier de maten van in- en uitsluiting stuk voor stuk als onafhankelijke variabele opgenomen in een multivariate analyse van identiteit. In tabel 2 is de richting van de relaties weergegeven tussen de percepties van in- en uitsluiting en identificatie. Een ‘min’ betekent dat er een significant negatief verband is, een ‘plus’ een significant positief verband en een ‘nul’ geen significant verband. Ervaren discrimi-

minatie blijkt een significant negatief effect te hebben op de identificatie met het woonland ($p < 0,01$) en de woonplaats ($p < 0,05$), maar geen effect op de identificatie met Turken of moslims. Deze bevindingen ondersteunen slechts ten dele de reactieve etniciteitshypothese. Ervaren discriminatie leidt er weliswaar toe dat jongeren zich minder Nederlands, Frans of Duits voelen, maar niet dat hun Turkse of moslimidentiteit wordt versterkt. Dit wijkt af van eerdere onderzoeksbevindingen (Verkuyten, 2006; Verkuyten & Brug, 2002). Mogelijk komt dat doordat de Turkse en moslimidentiteit al zo sterk zijn dat er een plafondeffect optreedt.

De waargenomen openheid voor andere culturen hangt significant positief samen met zowel de woonlandidentificatie ($p < 0,01$), de woonplaatsidentificatie ($p < 0,01$) als de identificatie met Turken ($p < 0,05$). Jongeren die de mensen in hun woonland als opener ervaren, identificeren zich sterker met dat land, maar dus ook met de eigen etnische groep.

Ten slotte hangt het gevoel gezien te worden als Turk significant positief samen met de zelfidentificatie als Turk ($p < 0,01$) en het gevoel gezien te worden als Nederlander/Duitser/Fransman met zelfidentificatie als Nederlander/Duitser/Fransman ($p < 0,001$). Welke kant deze relatie opgaat, is moeilijk vast te stellen. Mensen passen hun identiteit aan aan de identiteit die hun wordt toegeschreven, maar evengoed zullen zij ervan uitgaan dat de identiteit die zij zich toegeëigend hebben ook voor de buitenwereld duidelijk is.

Tabel 2 Samenhang tussen gepercipieerde in- en uitsluiting en diverse identificaties, gecontroleerd voor sekse, opleidingsniveau, generatie, leeftijd, burgerlijke staat, ouderschap, arbeidsmarktstatus, herkomst regio, religie, steekproefmethode en percentage eerstegeneratie Turkse migranten in de woonplaats (N = 319).

	woonland	woonplaats	Turken	Moslims
ervaren discriminatie	-	-	0	0
open voor andere culturen	+	+	+	0
gezien als Turk	0	0	+	+
gezien als Nederlander/Fransman/Duitser	+	+	0	0

Niet geaccepteerd maar wel thuis

Uit de enquêtedata blijkt dat Turkse jongeren in Nederland, Frankrijk en Duitsland zich vooral Turks voelen en zich in mindere mate met hun woonland identificeren. Dit kan deels worden verklaard door ervaren discriminatie en gevoelens van in- en uitsluiting. In de diepte-interviews is de jongeren gevraagd in hoeverre ze zich met hun woonland en met Turken identificeerden. Ook hierin komt naar voren dat de Turkse identiteit vaak sterker is dan de woonlandidentiteit. Van de 24 jongeren waren er vier (drie in Frankrijk en één in Duitsland) die aangaven zich totaal niet met het woonland te identificeren. Eén Franse respondent identificeerde zich nauwelijks met Turken. Zijn enige band met Turkije is het deel van zijn familie dat daar nog woont. De meeste

jongeren gaven aan zich met beide groepen te identificeren. De Turkse identiteit ontleenden ze aan ouders en opvoeding en in mindere mate aan religie en cultuur. De band met het woonland werd juist beargumenteerd met 'ik ben hier geboren', 'ik ben hier naar school gegaan', 'ik werk hier' of 'ik woon al jaren hier'. Ondanks deze bindingen kwam in alle interviews naar voren dat de jongeren het gevoel hadden niet volledig geaccepteerd te worden als Nederlander, Duitser of Fransman. Zoals een Nederlandse en een Franse respondent het verwoordden:

'Voor Nederlanders is het zo dat als het puntje bij paaltje komt, je een Turk bent. Hoe weet je dat? Ik voetbal al 3, 4 jaar en er was een keeper bij ons. En af en toe had je wel wat bekvechten en alles, dan is het 'sukkel' of dat soort dingen. En op een gegeven moment had ik echt ruzie met hem en toen zei hij 'stomme Turk'. [...] Nou dan denk ik van okee. Puntje bij paaltje ben ik dus een Turk maar niet een klootzak, of een lul of een hufter. Scheld me dan uit. Maar het is vieze Turk dus. En dat denk ik bij mijn werk ook. Dat uiteindelijk, bij een conflictsituatie, of maak niet uit wat, dat uiteindelijk puntje bij paaltje dat je een Turk bent. Vind ik dat erg? Nee, want het is zo' (Nederland, man, 29 jaar, universiteit).

'Luister, we zijn Frans op papier, maar we voelen ons niet Frans, omdat we altijd gezien worden als immigranten. [...] Hier in Frankrijk accepteert men ons niet. [...] Luister, op straat, in de flat, wanneer je loopt, vieze Turk, vieze Arabier. Altijd op het lycee, op het college, het is altijd zo geweest, weet je. We zijn altijd zo opgegroeid. Ik ben Française, maar ik kan niet zeggen dat ik Française ben. Ik kan het niet. Ik heb de Franse nationaliteit genomen om meer rechten te hebben, maar ondanks dat ik Française ben, heb ik geen enkel recht' (Frankrijk, vrouw, 22 jaar, vmbo).

Uiterlijke kenmerken spelen een belangrijke rol bij uitsluiting. De respondenten gaven aan dat mensen met 'donkere haren', die een hoofddoek dragen of een afwijkende achternaam hebben niet als Frans, Nederlands of Duits gezien worden.

Het gevoel buitengesloten te worden, komt niet alleen voort uit persoonlijke ervaringen met discriminatie maar ook uit de perceptie van de houding van de ontvangende samenleving. De recente debatten over dubbele nationaliteit, integratietoetsen en het doorgaan van de extreem-rechtse Le Pen naar de eindronde van de Franse presidentsverkiezingen in 2002 hebben bij een aantal geïnterviewden geleid tot mindere binding met het woonland.

'Misschien dat [het gevoel Duitser te zijn] ook veranderd is [sinds de enquête twee jaar geleden], dat kan ook, door andere gebeurtenissen of voorvallen, dat is goed mogelijk. Want, nou ja inmiddels is dat nu actueel, er wordt steeds over integratie gesproken, daar word je langzamerhand kotsziek van. Want integratie dat is eigenlijk, dat men op de een of andere manier, ze spreken aan de ene kant van integratie, aan de andere kant van gasten. En men is niet 30 jaar lang gast. Je bent geen gast als je er geboren bent,

daarom. Ik word er langzaamaan kotsziek van, en dat is voor mij een reden om te zeggen, ik voel me in geen geval Duitser. Wat die mensen ook invoeren of doen willen' (Duitsland, man, 28 jaar, gymnasium).

'[Na 11 september] heeft Le Pen de tweede ronde gehaald. Dat heeft me pijn gedaan. We voelden ons, ik voelde me, het zijn de Fransen die stemden en die geen buitenlanders wilden. Dat liet het duidelijk zien' (Frankrijk, vrouw, 29 jaar, universiteit).

Ondanks de lage identificatie met het woonland is er wel degelijk sprake van acculturatie. De jongeren zijn grotendeels in hun huidige woonland geboren of anders als klein kind ernaartoe gemigreerd. Ze hebben er hun opleiding gevolgd, ze spreken de taal beter dan Turks en kennen het land beter dan Turkije.

In reactie op de vraag naar hun identiteit, komt het begrip 'thuis' diverse malen terug. In Turkije voelen de geïnterviewden zich op twee na (beiden laagopgeleide jongens, een uit Frankrijk, een uit Duitsland) net zo goed een buitenstaander als in hun woonland.

'Voelt u zich meer Duits of meer Turks?'

'Die vraag kan ik niet beantwoorden. Het wordt me vaker gevraagd, maar ik kan het niet beantwoorden. Als ik op vakantie ben, wil ik terug naar Duitsland, eindelijk weer naar huis, naar [woonplaats]. Daar voel ik me fijner, daar ben ik geboren en opgegroeid' (Duitsland, vrouw, 26 jaar, realschule).

'Ja. Ik hou natuurlijk ook van Frankrijk. Ik ben hier geboren. Voor hen die op latere leeftijd gekomen zijn, die lukt het niet... maar voor mij, ik ben hier geboren, dit is mijn eigen Turkije. Ik ben hier thuis, ik vind het fijn' (Frankrijk, vrouw, 29 jaar, geen middelbareschooldiploma).

'Ik voel me ook wel een beetje Nederlander. Ja niet zo echt. Maar zeg maar 6, 70%-30% zo echt. Want het is toch ja. Als je naar Turkije gaat, dan ga je toch heimwee krijgen. Als we hier zijn, krijgen we daar heimwee, als we daar zijn, krijgen we hier heimwee. Het blijft gewoon. Als het Nederlands elftal of zo speelt, ben je toch wel blij als ze winnen zeg maar' (Nederland, man, 26 jaar, mbo).

Ondanks het gebrek aan acceptatie voelt de meerderheid van de jongeren zich dus wel thuis in het woonland.

Discussie en conclusie

In dit artikel zijn de resultaten gepresenteerd van een onderzoek naar de identificaties van Turkse migrantenjongeren in Nederland, Frankrijk en Duits-

land. Het algemene beeld dat uit dit onderzoek naar voren komt, is dat Turkse migrantenjongeren zich meer identificeren met Turken dan met hun woonland, maar dat ze zich wel thuis voelen in hun woonland. Ze spreken de taal, hebben er vrienden, zijn er naar school gegaan en hebben er vaak werk. Toch voelen zij zich soms buitengesloten en dit verklaart deels hun lage woonlandidentificatie.

In alle drie de onderzochte landen identificeren jongeren zich meer met Turken dan met het woonland. Identificatie met het woonland is in Frankrijk en Nederland echter significant hoger dan in Duitsland. Het multiculturele Nederlandse beleid blijkt het in internationaal vergelijkend perspectief niet slecht gedaan te hebben. De ruimte voor culturele eigenheid heeft het ontstaan van identificatie met Nederland niet in de weg gestaan. Het inclusieve burgerschapsbeleid dat Frankrijk en Nederland hebben gevoerd, lijkt een positieve impact op woonlandidentificatie te hebben gehad.

In tegenstelling tot de verwachting, was de identificatie met Turken in alle landen even sterk. Ook in de diepte-interviews gaven vrijwel alle respondenten aan dat hun Turkse achtergrond een belangrijk deel is van hun identiteit. De ruimte die het integratiebeleid biedt voor culturele diversiteit lijkt niet van invloed op de mate van etnische identificatie. Ook de identificatie met moslims is in alle drie de landen hoog. Multivariate analyse liet zien dat de identificatie met moslims in Frankrijk lager is dan in de twee andere landen. Mogelijk is dit veroorzaakt door de beperkte ruimte voor religie in de Franse publieke ruimte. Ook in Duitsland is er in het publieke domein minder ruimte voor de islam dan in Nederland. Toch is dit verschil tussen beide landen niet terug te zien in de identificatie met moslims.

Alleen in Frankrijk is er een negatieve samenhang tussen de Turkse en de woonlandidentiteit; naarmate jongeren zich meer Frans voelen, voelen zij zich minder Turks. De relatie tussen de Franse en de moslimidentiteit is eveneens negatief. Dit past bij het universalistische zelfbeeld van Frankrijk als een seculiere republiek die 'één en ondeelbaar' is. In Nederland was er geen samenhang, wat aansluit bij het multiculturele beleid waarin in de publieke ruimte plaats is voor minderheidsculturen. Ondanks de exclusieve identiteit die gepaard gaat met het assimilationistische beleid en de nadruk op de christelijke cultuur bleek ook in Duitsland geen samenhang tussen identificatie met Turken en moslims met Duitsers te bestaan.

In het debat naar aanleiding van het rapport van de commissie-Blok is voorgesteld om het onderscheid tussen allochtonen en autochtonen af te schaffen, omdat dit groepsgrenzen zou bestendigen. Hoewel het uitgangspunt van het Franse beleid is dat er geen onderscheid gemaakt wordt naar etniciteit, heeft dit niet tot gevolg gehad dat de jongeren zich uitsluitend als Frans omschrijven. De woonlandidentificatie in Frankrijk is niet hoger dan die in Nederland. Ook in Frankrijk voelen jongeren zich regelmatig buitengesloten. Ofschoon de staat mensen niet in etnische categorieën opdeelt, ervaren de respondenten dat veel Fransen dit onderscheid wel maken. Beleid is in die zin niet almachtig.

De relatief hoge mate van woonlandidentificatie in Nederland betekent niet dat het negatieve discours van de afgelopen jaren geen effect heeft gehad. Dit negatieve discours is echter niet uniek voor Nederland. Ook in Frankrijk en

Duitsland is het discours weinig positief. Er is geen verschil tussen landen in de mate waarin jongeren denken dat de mensen in hun woonland openstaan voor andere culturen. Dit is opvallend, gezien de verschillen in beleid. Ook hier lijkt een discrepantie tussen officieel beleid en dagelijkse ervaringen. Uit de diepte-interviews komt naar voren dat geen van de jongeren zich volledig geaccepteerd voelt. Allen voelen zich in meer of mindere mate buitengesloten en een meerderheid geeft aan wel eens met discriminatie te maken te hebben gehad. De data uit de telefonische enquête laten zien dat jongeren in Duitsland het meest te maken hebben gehad met discriminatie.

Op basis van de theorie van reactieve etniciteit werd voorspeld dat jongeren die zich vaker gediscrimineerd of buitengesloten voelen, zich minder met het woonland en meer met de eigen etnische groep identificeren. De enquêtedata ondersteunen deze theorie ten dele. Naarmate jongeren aangeven vaker discriminatie ervaren te hebben, identificeren ze zich minder met het woonland. Ervaren openheid voor andere culturen heeft juist een positief effect. Uit dit onderzoek komt echter niet naar voren dat discriminatie-ervaringen leiden tot een sterkere oriëntatie op de eigen etnische groep. Jongeren die meer discriminatie ervaren hebben, identificeren zich niet meer met Turken of moslims. Ook van afkeer van mainstream instituties is geen sprake. Het onderwijsniveau van migrantenjongeren stijgt al jaren en in de diepte-interviews kwam naar voren dat de jongeren die zelf kinderen hebben zich hard inspanssen om ervoor te zorgen dat hun kinderen een zo hoog mogelijk opleidingsniveau zullen bereiken. Ook gaven alle geïnterviewden met stemrecht aan hiervan gebruik te maken en er belang aan te hechten. Ook dit wijst op een wens tot participatie.

Hoe de jongeren door autochtonen gezien denken te worden hangt significant samen met hoe zij zichzelf zien; jongeren die zich als Turk gezien voelen, voelen zich ook meer Turks en jongeren die zich als Nederlander, Fransman of Duitser gezien voelen, identificeren zich meer met het woonland. Welke richting dit verband heeft, is moeilijk te bepalen. Waarschijnlijk is er sprake van interactie.

Het onderzoek in dit artikel is gebaseerd op een selecte groep Turkse migranten. Hoewel dit de vergelijking tussen landen vergemakkelijkt heeft, betekent het wel dat bij het generaliseren van de resultaten voorzichtigheid is geboden. Turken hebben een relatief sterk ontwikkelde nationale identiteit die daardoor misschien robuuster is dan een zwakkere nationale identiteit als de Marokkaanse. Het Nederlandse discours richt zich vooral op Marokkanen, terwijl in Duitsland juist Turken de hoofdrol spelen. Dit kan een effect hebben op de ervaringen van jongeren. Het zou daarom mooi zijn om dit onderzoek te herhalen onder Marokkaanse jongeren.

Noot

- * Evelyn Ersanilli is promovenda bij de afdeling Sociologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Correspondentie: ef.ersanilli@fsw.vu.nl

1. Met 'migrantenjongeren' worden in dit artikel zowel mensen bedoeld die op jonge leeftijd naar Nederland gemigreerd zijn als jongeren die in Nederland geboren zijn, maar van wie één of beide ouders in het buitenland geboren zijn. Van alle respondenten van de diepte-interviews waren beide ouders in Turkije geboren. Zes van de respondenten van de telefonische enquête hadden een in het woonland geboren ouder, in alle gevallen de moeder. De multivariate analyses in dit artikel zijn ook gedraaid met een controle voor het geboorteland van de moeder. Deze variabele was nooit significant en de analyses leverden dezelfde resultaten op als hiervoor gepresenteerd.
2. 'Comparative indicators of citizenship rights for immigrant minorities' MIT-afdeling van het WZB. Francisca Gromme, Ruud Koopmans, Catarina Laranjeiro, Ines Michalowski, Madelene Narbrink, en Stine Waibel.
3. Voor meer informatie over de steekproef zie Ersanilli, Evelyn & Ruud Koopmans (te verschijnen). Rewarding integration? Citizenship regulations and socio-cultural integration of immigrants in the Netherlands, France and Germany. *Journal of Ethnic and Migration Studies*.
4. Voor Nederland zijn de nummers ontleend aan www.nationaletelefoongids.nl, voor Duitsland aan www.telefonbuch.de, en voor Frankrijk www.infobel.com/france. In Duitsland en Nederland zijn ook mobiele nummers in de steekproef opgenomen. De Franse telefoongids bevatte helaas geen mobiele nummers.
5. Zuid-Centraal-Anatolië omvat de provincies Afyon, Aksaray, Karaman, Kayseri, Konya, Nevşehir, en Nigde. Oost-Centraal-Anatolië wordt gevormd door Adiyaman, Amasya, Elazığ, Malatya, Tokat, Tunceli en Sivas.
6. De respons was 13,6% in Nederland, 9,7% in Duitsland en 12,0% in Frankrijk. Deze lage respons wordt vooral veroorzaakt doordat de helft van de huishoudens niet tot de doelgroep behoorde; i.e. uit een andere regio van Turkije kwam of na 1975 was gemigreerd.
7. In de multivariate analyses in dit artikel is steeds gecontroleerd voor sekse, opleidingsniveau, generatie, leeftijd, burgerlijke staat, ouderschap, arbeidsmarktstatus, herkomstregio, religie (aleviet of soenniet), steekproefmethode en percentage eerstegeneratie Turkse migranten in de woonplaats (gemeente in Nederland, commune in Frankrijk, Kreis in Duitsland). Alle vermelde significantieniveaus zijn voor tweezijdige t-testen. Volledige tabellen zijn op te vragen bij de auteur.

Literatuur

- Anderson, B. (1991). *Imagined communities*. (Revised and extended edition). Londen / New York: Verso.
- Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L. & Vedder, P. (2006). *Immigrant youth in cultural transition: acculturation, identity and adaptation across national contexts*. Londen: Psychology Press.
- Castles, S. (1995). How nation states respond to immigration and ethnic diversity. *New Community* 21, 293-308.
- Duyvendak, J.W., Engelen, E., & Haan, I. de (2008). *Het bange Nederland – Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Entzinger, H. (2000). The dynamics of integration policies: a multidimensional model. In: R. Koopmans & P. Staham, *Challenging immigration and ethnic relations politics. comparative European perspectives* (pp. 97-118). Oxford: Oxford University Press.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Galonska, C., Berger, M. & Koopmans, R. (2003). *Über schwindende Gemeinsamkeiten: Ausländer – versus Migrantenforschung. Die Notwendigkeit eines Perspektivenwechsels zur Erforschung ethnischer Minderheiten in Deutschland am Beispiel des Projekts Die Qualität der multikulturellen Demokratie in Amsterdam und Berlin* Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Granato, N. (1999). Die Befragung von Arbeitsmigranten: Einwohnermeldeamt-Stichprobe und telefonische Erhebung? *ZUMA-Nachrichten* 23, 44-60.

- Humpert, A. & Schneiderheinze, K. (2000). Stichprobenziehung für Telefonische Zuwandereumfragen. Einsatzmöglichkeiten der Namenforschung. *ZUMA-Nachrichten* 24, 36-64.
- Koopmans, R. (2002). Zachte heelmeeesters. *Migrantenstudies* 18(2), 87-92.
- Koopmans, Ruud (2008). Nederland is nog volop multicultureel. *NRC Handelsblad* 19 november.
- Koopmans, R. & Statham, P. (2000). Migration and ethnic relations as a field of political contention: an opportunity structure approach. In: R. Koopmans & P. Statham (Eds.), *Challenging immigration and ethnic relations politics comparative european perspectives* (pp. 13-56). Oxford: Oxford University Press.
- Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. & Passy, F. (2005). *Contested citizenship. Political contention over migration and ethnic relations in Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Le Figaro (2008). La France dit non au fichage ethnique. *Le Figaro*, 8 december.
- Phalet, K., Vanloteringen, C. & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving*. Utrecht: Universiteit Utrecht, European Research Centre on migration and Ethnic Relations.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies; the story of the immigrant second generation*. New York: Russell Sage Foundation.
- Rex, J. (1997). The concept of a multicultural society. In: M. Guibernau & J. Rex (Eds.), *The ethnicity reader: nationalism, multiculturalism and migration* (pp. 205-220). Cambridge: Polity Press.
- Rosenmöller, Paul (2004). Scherpe toon debat integratie is riskant. *Trouw* 9 maart.
- Salentin, K. (1999). Die Stichprobenziehung bei Zuwandererbefragungen. *ZUMA-Nachrichten* 23, 115-135.
- Scheffer, Paul (2000). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad* 29 januari.
- SCP (2007). *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verkuyten, M. (2006). Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders. *Mens en maatschappij* 81, 64-84.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. & Brug, P. (2002). Ethnic identity achievement, self-esteem, and discrimination among Surinamese adolescents in the Netherlands. *Journal of Black Psychology* 28, 122-141.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.